

УДК 37: 34-058. 244 (4778) (09) “1920 / 1930”

БУЛАВІНА С.Є., кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки

ІНФОРМАЦІЙНА ОСВІТА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У 20-30-х РОКАХ ХХ-го століття (історико-правовий аспект)

***Анотація.** У статті зроблено аналітичний огляд інформаційної освіти та громадсько-політичного життя селянства Західної України у 20 – 30-х роках ХХ-го ст. Показано, що незважаючи на досить складне соціально-економічне становище та дискримінаційну національну політику окупаційних властей, у 1920 – 1930-х рр. селянство західноукраїнських земель досягло значного поступу в галузі освіти, позитивно вплинуло і на зростання його громадсько-політичної активності.*

***Аннотация.** В статье сделан аналитический обзор информационного образования и общественно-политической жизни крестьянства Западной Украины в 20 – 30-х годах ХХ ст. Показано, что несмотря на достаточно сложное социально-экономическое положение и дискриминационную национальную политику оккупационных властей, в 1920 – 1930-х гг. крестьянство западноукраинских земель достигло значительного прогресса в области образования, положительно повлияло и на рост его общественно-политической активности.*

***Summary.** The article deals with analytical overview of education and socio-political life of the Western Ukraine peasantry in the 20 – 30-s of the twentieth century. In spite of the rather socio-economic status and discriminatory national policies of the occupying powers, in 1920 – 1930-ies the peasants of Western lands has made significant progress in education, positively influenced the growth of its socio-political activity.*

***Ключові слова:** інформація, освіта, національна політика, громадські культурно-освітні організації та товариства, Західна Україна, політика польського уряду, кресові закони.*

Постановка проблеми. Вивчення проблеми у досліджувальний період досягло значного поступу в галузі освіти у якнайширшому розумінні цього слова, що своєю чергою позитивно вплинуло і на зростання його громадсько-політичної активності. Ці процеси були зумовлені кількома обставинами, насамперед, розгалуженою мережею сільських шкіл, покликаних забезпечити підготовку освіченої молоді для господарських та державних потреб тодішнього суспільства, зокрема для підготовки вихідців з села до служби у війську.

Аналіз досліджень і публікацій. Серйозна наукова розробка, щодо досліджувальної проблеми була проведена сучасними польськими істориками та правниками. В своїх працях вони досить об'єктивно проаналізували політику польського уряду стосовно українського населення, акцентували увагу на українсько-польських протиріччях на кожному з етапів суспільного життя, а також намагались дослідити позицій українських партій в освітньому питанні.

Суттєву допомогу в розумінні теми надали опубліковані державними архівами збірники документів про боротьбу українських трудящих проти гніту Польщі, але ідеологічна спрямованість підбору документів, призвела до їх однобокого характеру, що значно знизило наукову вартість даних видань [1].

Важливу групу джерел складають статистичні збірники, аналіз яких дозволяє викривати спроби польських урядовців фальсифікувати матеріали про дійсний стан українського шкільництва.

Окремим джерелом є західноукраїнська та польська преса., вона відображає всю гостру боротьбу навколо питання освіти та громадсько-політичного життя українців у 20 – 30-х роках ХХ-го ст.

Метою статті є об’єктивне висвітлення культурно-освітнього рівня селянства де слугували українські кооперативи та громадські культурно-освітні організації і товариства. Звернемо увагу ще на одну обставину – загальне національно-політичне піднесення, породжене бурхливими подіями визвольних змагань та державного будівництва 1917 – 1920 рр., а також подіями в УРСР, пов’язаними з національним відродженням. Ці процеси стимулювали не тільки зростання національної самосвідомості селянства, але й активізували його прагнення здобути освіту, щоб залучитися до громадсько-політичного життя, а отже, й до реалізації основних прагнень українського народу – здобути державну незалежність України та соборність її земель.

Виклад основного матеріалу. Система народної освіти в країнах, у складі яких опинилися західноукраїнські землі, була загальною однотипною, але мала і певну специфіку, зумовлену, передусім, національною політикою тієї чи іншої держави [13; 17; 32].

У найскрутнішому не тільки соціально-економічному, але й національно-політичному становищі знаходились українці у складі румунської держави. 26 липня 1924 р. був прийнятий «Закон про початкову державну і початкову нормальну освіту», який передбачав навчання дітей віком від 7 до 14 років. Початкова школа складалася з двох ланок – чотирирічної і трирічної надпочаткового ступеня. Конституція Румунії з 28 березня 1923 р. декларувала громадянам країни право вільного національного розвитку, зокрема свободу навчання. Ця засада була записана і в законі “Про початкову державну і початкову нормальну освіту”, в якому стверджувалося: “Початкове навчання у державних школах проводиться румунською мовою; окрім румунської, міністерство освіти організує початкові школи з мовою викладання у відповідності з населенням за тією пропорцією, що й у румунських селах” [9].

У Західній Україні основні принципи політики польського уряду в галузі освіти та культури були чітко окреслені у так званих кресових законах – законі “Про деякі положення в організації шкільництва” та законі “Про державну мову в адміністративних органах та місцевого самоврядування”, схвалених сеймом 31 липня 1924 р. Підготовлені ендецькими ідеологами, які відстоювали принципи однонаціональної держави, кресові закони і покликані були забезпечити асиміляцію українців та інших національних меншин у Польщі. У законі про державну мову і мову урядування адміністративних властей стверджувалося, що на території Польщі державною мовою є польська. Закон “Про шкільну реформу” зазначив, що основним типом державної школи є двомовна або так звана утравістична, яка була насправді польською, бо основні предмети нею й викладалися. Незважаючи на масові протести (у державні інстанції було надіслано понад 116 тис. декларацій з вимогою школи на рідній мові), уже в 1926/27 навчальному році в Західній Україні було 1934 двомовних і 2270 польських шкіл, а українських залишилося всього 845 [32].

У подальшому ліквідація українських загальноосвітніх шкіл продовжувалася. Після травневого перевороту в Польщі (1926 р.), санаційний уряд задекларував, що у Східній Галичині та Волині він “задовольнить освітні потреби українського населення українською мовою”, що будуть “засновані публічні загальні школи з українською мовою навчання”, а в усіх державних школах буде запроваджено вивчення української мови, відкрито державні гімназії і загальноосвітні ліцеї та професійні школи з українською мовою навчання а при університеті імені Яна Казимира у Львові – два

факультети з українською мовою навчання: гуманітарний (історія і мовознавство) та права і економічних наук [5].

Насправді жодна з цих обіцянок не була виконана. Навпаки, щоб покласти край сподіванням на швидку ліквідацію утравквістичних шкіл, 29 листопада 1930 р. президент Польщі вніс доповнення до закону про шкільну реформу, згідно з яким зміна мови навчання могла відбутися не раніше, ніж через 7 років з часу “остаточної ухвали, яка встановлювала мову навчання для даної школи”. Оскільки в утравквістичних школах на території Західної України мова навчання останній раз була визначена у 1930 р., то й відповідні зміни могли наступити не раніше 1937 р. Насправді вони не відбулися ні в 1937 р., ні пізніше. У своєму рішенні від 20 лютого 1936 р. Комітет у справах національностей при Раді міністрів Польщі рішуче заявив, що, “з уваги на необхідність забезпечити локальні інтереси польської меншини”, про “скасування утравквізації” не може бути й мови. Більше того, наприкінці 1930-х рр. санаційний уряд уже почав розцінювати утравквістичні школи як пройдений етап, як систему, що вже себе давно вичерпала і за нових умов перетворилася на гальмо для подальшої, інтенсивнішої полонізації українського населення. У зв’язку з цим йшлося про перегляд і скасування шкільного закону від 31 липня 1924 р., основна суть якого і полягала в запровадженні утравквістичних шкіл як етапу до загальної полонізації всієї шкільної освіти [14].

Власне тому й відбувалася остаточна ліквідація решток українського шкільництва. У 1936/37 навчальному році з 4890 освітніх шкіл, розташованих на території 3 воєводств Західної України – Львівського, Станіславського і Тернопільського – нараховувалось 2348 польських (48 %), 2142 утравквістичних (43,8 %) і 392 українських (8 %), кількість яких у порівнянні з 1926/27 навчальним роком зменшилася майже у два рази. У Волинському воєводстві з 2088 освітніх шкіл польських було 1459, утравквістичних – 520 і тільки 8 українських, в яких навчалися всього 1,2 тис. дітей, що становило ледве 5 % усіх дітей шкільного віку [13].

За даними Міністерства освіти, в 1930/31 р. у сільській місцевості Західної України з 3348,9 тис. дітей української національності в польських школах навчалися 56,7 тис. – 14,7 %, в утравквістичних – 250,8 тис. – 65,2 % і в українських – 77,1 тис. – 20,1 %. У містах з 31,2 тис. дітей української національності в польських школах навчалось 22,5 тис. – 72,1 %, в утравквістичних – 6,6 тис. – 21,1 % і в українських – 2,1 тис. – 6,7 % У 1936/37 навчальному році на території Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств у польських школах навчалось 52,8 %, в утравквістичних – 40,9 %, а в українських уже тільки 6 % усіх учнів. Порівняно з 1931/32 навчальним роком кількість дітей української національності, що навчалися в українських школах, зменшилася на 36,5 тис. [22].

Відповідно до шкільної реформи 1932 р., у Польщі було запроваджено триступеневу систему початкових шкіл: першого ступеня – 4-класна, другого – 6-класна і третього – 7-класна. Школи першого ступеня, в яких весь процес навчання проводився одним або двома вчителями, були розраховані на те, щоб дати дітям тільки елементарні знання. У 1938/39 навчальному році з 5 тис. загальноосвітніх шкіл на території Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств 3,4 тис. були першого ступеня і в них навчалось 39 % всіх дітей шкільного віку. В школах другого ступеня навчалось 23,4 % дітей, а третього – 37,6 % [32].

Діяльність професійних шкіл, як відзначалося у розпорядженні Міністерства освіти, була покликана сприяти “господарському піднесенню польських елементів, зокрема посилення їх експансії і здобуття господарської переваги”. Тому у ці школи приймали переважно дітей польської національності. У 1938/39 навчальному році на

території Східної Галичини у 136 професійних школах навчалося 14,2 тис. учнів, у тому числі дітей польської національності – 10,3 тис., або 73 %, а української – 1,7 тис., що становило всього 12 % [18].

Незважаючи на обіцянки відкрити державні гімназії і ліцеї з українською мовою навчання, польський уряд продовжував ліквідацію українських середніх навчальних закладів, у тому числі приватних.! У 1930 р. під приводом, що “вчителі не виховують молодь в державному дусі” і не прищеплюють їм “почуття поваги до уряду та його розпоряджень”, були заборонені українські приватні гімназії в Дрогобичі, Рогатині й Тернополі, а в 1938 р. в Кременці. В 1938/39 навчальному році з 138 загальноосвітніх шкіл у Західній Україні українських було всього 25, у тому числі 18 приватних, в яких навчалося 5,6 тис. учнів. 10 грудня 1938 р. Міністерство внутрішніх справ звернулося до Міністерства освіти з вимогою загалом заборонити приватну форму навчання у Західній Україні як політичне шкідливу, що не відповідає інтересам польської держави [16].

Дискримінація українців поширювалася і на вищі навчальні заклади. У 1929 р. у Львівську ветеринарну академію було прийнято тільки 25 студентів української національності, 1930 – 14, у 1931 – 9, а в 1932 всього 7. У 1932/33 навчальному році у всіх вищих навчальних закладах Польщі навчалося тільки 3,2 тис. студентів, що становило 6,3 % [19].

Політика польського уряду гальмувала не тільки соціально-економічний, але й національний та культурно-освітній розвиток українців, зокрема селянства Східної Галичини та Західної Волині. З огляду на це винятково важлива роль у захисті і перш за все розвитку культурно-освітнього рівня селян належала громадським товариствам і організаціям, які, за умов іноземного поневолення, перетворювалися у свого роду «державу в державі», тобто намагалися перебрати на себе частину державних функцій для повнішого забезпечення соціально-економічних та національно-освітніх потреб. Активну участь у діяльності цих громадських організацій брали різні соціальні та вікові групи селян. Це свідчило про зростання їх ролі у громадсько-політичному житті та розв'язанні найскладніших економічних та соціальних проблем західноукраїнських земель міжвоєнного періоду. Уже йшлося про фінансово-господарські кооперативи та їх роль у розбудові селянських господарств і піднесенні професійного і культурно-освітнього рівня селян. Наймасовішими з них були “Просвіта” та “Рідна школа”. Кількість їх місцевих філій та активних членів постійно зростала. У порівнянні з 1925 р. кількість місцевих структур “Просвіти” у Східній Галичині зросла у 1937 р. з 6,9 тис. до 32,5 тис., читалень з 2,020 до 3,218, а бібліотек – відповідно з 978 до 3204. Наприкінці 1930-х рр. у різних місцевостях, насамперед у селах, товариство “Рідна школа” створило 2074 освітні гуртки, членами яких було 106 тис. осіб [26].

Головним своїм завданням “Просвіта” та “Рідна школа” вважали підвищення загальноосвітнього і культурного рівня українців, зокрема ліквідацію неписьменності, яка ще у 1920-х рр. становила понад 35 % (насамперед серед селянства) і тому залишалася однією з найгостріших соціальних проблем. Постійні заклики “Просвіти” і “Рідної школи” стати на боротьбу з неписьменністю підтримували всі національно-культурні товариства та духовенство на чолі з митрополитом Української греко-католицької церкви Андреем Шептицьким. Були опубліковані десятки poradників та підручників, зокрема “Про освітні листки” та буквар “До сонця”. Окрім того, тільки в 1933 – 1938 рр. було організовано 700 курсів для понад 1,6 тис. осіб. Усвідомлюючи значимість ліквідації неписьменності, селянство активно підтримувало заклики громадських культурно-освітніх товариств та духовенства, брало активну участь у гуртках та курсах, що дало свої позитивні наслідки|В одному з листів від селян стрийської філії товариства

“Просвіта” було сказано: “Ми отримали ключ від своїх очей і тепер пізнали, що то є “Просвіта”, бо ми уміємо читати і писати”[22].

Товариствам “Рідна школа” та “Просвіта” належала також вирішальна роль у створенні приватного шкільництва, яке покликане було не тільки приглушити та зупинити катастрофічні наслідки асиміляторської політики польського уряду, а й утвердити національну свідомість та забезпечити патріотичне виховання молоді. Наприкінці 1930-х рр. у Західній Україні функціонувало 20 приватних загальноосвітніх середніх навчальних закладів – гімназій та ліцеїв і 7 фахових шкіл! Але у зв’язку з тим, що польський уряд постійно переслідував та без будь-яких поважних причин закривав приватні навчальні заклади, товариства “Просвіта” і “Рідна школа” періодично організували курси підвищення професійного та культурно-освітнього рівня селян. У 1930-х рр. на кожную читальню “Просвіти” припадало щорічно 10 – 14 викладів за участю в середньому 80 – 120 селян. У гуртках “Рідної школи” упродовж 1936 – 1938 рр. було прочитано 1760 рефератів для 48,5 тис. слухачів. Зростала популярність курсів українознавства “Рідної школи”, яких за 1933 – 1938 рр. відбулося 43 для понад тисячі учасників [23].

Водночас “Просвіта” та “Рідна школа” урізноманітнювали тематику та збільшували кількість видань науково-популярної літератури, газет та журналів (“Українська школа”, місячник “Життя і знання” тощо), календарів та альманахів. Великої популярності набуло видання “Історичної бібліотеки”. Систематично організувалися акції “Просвіти” “Одна книга – одна родина”. Внаслідок подібних заходів різко зростала кількість відвідувачів бібліотек та читалень товариств “Просвіта” і “Рідна школа”. У 1930-х рр. просвітянськими книгозбірнями у Західній Україні користувалися понад 1,5 млн селян, тобто удвічі більше, ніж у довоєнні роки. У громадянських бібліотеках “Рідної школи” було 17 тис. читачів, з них 70 % – молодь, яка прочитала понад 90 тис. книжок. Тематична структура запитів відвідувачів читалень була такою: 47 % – художня література, 30% – історична та суспільно-політична та 25 % – припадало на господарські проблеми [14].

Громадські культосвітні товариства і організації утверджували у селянства почуття національної гордості за свою батьківщину і за величні діяння її славетних предків, формували соборну відповідальність за свою долю і за долю всього українського народу, стимулювали прагнення стати причетним до відновлення державної незалежності і соборності України. Пріоритетним у цьому контексті було урочисте відзначення доленосних подій в історії України, насамперед боротьби українського народу за державну незалежність, створення УНР та ЗУНР, славні сторінки Українських Січових Стрільців, Галицької армії, незабутнього подвигу героїв Круг тощо.

Великою заслугою громадських культурно-освітніх товариств була організація взаємодопомоги, особливо під час стихійних лих та масового безробіття. Було створено низку соціально-правових товариств – “Самодопомогу”, “Український горожанський комітет”, який опікувався жертвами війни та політичними в’язнями, “Взаємна поміч українських вчителів” та ін. Уже наприкінці 1920-х рр. “Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю” утримувало 10 сирітських притулків і 5 “захоронок” для понад 600 дітей. За сприяння 50-ти українських громадських установ створено “Народну лічницю” – культурно-гуманітарну установу, завдання якої, за словами митрополита Андрея Шептицького, полягало в тому, щоб допомогти “нищому і страждаючому люду без різниці національності”. Стаціонарне відділення “Лічниці” в 1928 р. обслуговувало 16,7 тис. хворих, головним чином – учнів, безробітних, інвалідів,

удів та інших малозабезпечених. Щороку 12 – 16 лікарів безкоштовно оглядали 17 – 25 тис. осіб [13].

Винятково важлива роль у національно-патріотичному вихованні, загалом у консолідації українського суспільства та мобілізації його на розв’язання нагальних соціально-економічних та культурно-освітніх проблем належала Українській греко-католицькій церкві та її главі – митрополитові Андрею Шептицькому. Митрополит мав незаперечний авторитет у різних прошарках суспільства, насамперед селянства, і це давало йому можливість бути не тільки наставником і порадником, але й безпристрасним адвокатом та суддею під час тих чи інших конфліктних ситуацій, які виникали на соціально-економічному та національно-політичному ґрунті. Фактично всі громадські, кооперативні, національно-освітні, харитативні, а також молодіжні організації тією чи іншою мірою перебували під чарами митрополичого впливу й одержували моральну та іноді матеріальну підтримку. Власне все це і сприяло утвердженню в діяльності цих громадських організацій християнських засад взаємодопомоги, жертвності для інтересів українського народу. Цю благородну патріотичну місію Українська греко-католицька церква ще з більшим успіхом виконувала після перетворення в 1928 р. Львівської духовної семінарії у Богословську академію, ректором якої став єпископ Йосип Сліпий, згодом митрополит-мученик, багаторічний в’язень гулагівських таборів. Духовна семінарія виховала велику плеяду духовенства, яке разом з усім українським народом зазнало лихоліття радянської тоталітарної системи, зокрема багатьох тисяч учасників національно-визвольного руху періоду Другої світової війни та повоєнних років.

Саме завдяки зусиллям культурно-освітніх організацій та греко-католицького духовенства західноукраїнське селянство не тільки прилучилося до волелюбних та культурно-освітніх набутків українського народу, але й прислужувалося до його збагачення. У міжвоєнний період майже в кожному селі під опікою товариств “Просвіти” та “Рідної школи”, інших громадських організацій діяли гуртки художньої самодіяльності. Сільські театральні колективи ставили українську та світову класику, а хори – виконували перлини вітчизняної пісенної спадщини та пісні того чи іншого регіону або села. У 1937 р. на Закарпатті, наприклад, при філіях “Просвіти” було 135 театральних гуртків, 94 хори, 12 духових оркестрів, 44 спортивні гуртки, в яких налічувалося понад 17 тис. учасників 5. Усе це сприяло зростанню культури села [5].

Яскравою ознакою зростання громадської зрілості селянства, все чіткішого усвідомлення ним відповідальності не тільки за свою, а й за долю ближнього, загалом усього українського народу, була його участь у створенні та діяльності різних політичних партій і організацій. Власне на західноукраїнських землях політичні партії та організації були фактично селянськими як за соціальним складом, так і за головними програмними засадами. У Західній Україні функціонувало багато українських партій, які діяли легально. Найвпливовішими серед селян на початку 1920-х рр. були Українська Народно-Трудова партія (УНТП), Українська радикальна партія (УРП), Християнсько-суспільна партія та інші. 3 липня 1925 р. селянство підтримувало, головним чином, Українське Народно-Демократичне Об’єднання (УНДО). З кінця 1920-х і у 1930-х рр. чимало селян вливалися в Організацію українських націоналістів (ОУН) та Фронт національної єдності. На початку 1920-х рр. значний вплив на селянство, особливо на Волині, мала Комуністична партія Західної України (КПЗУ) та її легальна організація “Сель-роб”, а на початку 1930-х рр. – Волинське українське об’єднання. Після примусової колективізації, голодомору та жорстокої розправи з державницькими силами в Радянській Україні, а також репресій щодо КПЗУ вплив

прорадянських та прокомуністичних організацій на селянство Західної України різко понизився [32].

Національну і політичну зрілість особливо переконливо демонструвало молоде покоління західноукраїнського села. Недаремно молоді селяни гуртувалися навколо найрадикальніших політичних течій, зокрема Української військової організації (УВО) та ОУН, а також Фронту національної єдності. Різко засуджуючи нерішучість та непослідовність своїх попередників – головних винуватців, на їхню думку, поразки національно-визвольних змагань та втрати Україною державної незалежності, молоді революціонери виявляли готовність зробити принципові висновки з цих подій, рішуче заявляючи про послідовну орієнтацію на власні сили і необхідність створення бойової безкомпромісної організації, здатної очолити боротьбу українського народу за державну незалежність[32].

Висновок і перспективи подальших досліджень. Всі ці обставини і дають підставу зробити висновок, що у 1920 – 30-х рр. на західноукраїнських землях формувалося, в порівнянні з кінцем XIX – початком XX ст., якісно нове селянство. Воно, по-перше, стало основним джерелом поповнення української інтелігенції, національної еліти. Якщо у XIX та початку XX ст. інтелігенція фактично поповнювалася переважно за рахунок самовідтворення з родин духовенства, то в післявоєнний період вона була, здебільшого, селянською за своїм походженням. По-друге, внаслідок цього, а також з уваги на загальне піднесення культурно-освітнього рівня селянства та зростання його політичної активності, воно ставало не тільки основним носієм української національної ідеї, а й головним соціальним борцем за її втілення у життя.

Історичні зміни, що склалися за останні роки минулого століття, створили умови для об'єктивних оцінок подій та процесів, що проходили на Західній Україні. Нові архівні дані, започатковані додаткові дослідження мають дати відповіді на питання, які цікавлять істориків та юристів.

Використана література

1. Оагеїа Вагтсајска. – 1921. – 23 лютого.
2. Мопііог Роїккі. – 1920. – № 106.
3. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в політиці... – С. 164, 165.
4. Васюта І. К. Вказ. праця. – С. 31 – 94, 96, 132.
5. Історія селянства УРСР : у 2-х томах. – [Т. 2]. – С. 231–233.
6. Васюта І. К. Вказ. праця. – С. 64, 65.
7. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919 –1939 рр.). – Львів, 2003. – С. 170 – 174, 190 – 192, 230 – 233, 248 – 254.
10. Сливка Ю.Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929 – 1937 рр. – К., 1960. – С. 23, 24.
8. Баїк Л. Г. За освіту для трудящих. – Львів, 1984. – С. 43 – 45.
9. Буковина. Історичний нарис. – С. 243.
10. Нариси історії Закарпаття. – [Т. 2]. – С. 353 – 360.
11. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в політиці... – С. 174 – 177.
12. Савчук Б. Просвітницька та соціально-політична діяльність українських громадських товариств у Галичині (Остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 11, 12, 136.
13. Там само. – С. 57.
14. Там само. – С. 53, 54.
15. Там само. – С. 42, 43, 51.
16. Там само. – С. 78 – 83.

17. Товариство “Просвіта” і національно-культурне відродження Закарпаття. Календар “Просвіти” на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С. 27.
18. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 5137/323, арк. 34.
19. ЦДІА України у Львові. – Ф. 309, оп. 2, спр. 76, арк. 3.
20. ЦДІА України у Львові. – Ф. 581, оп. 1, спр. 140, арк. 6.
21. ДАЛО. – Ф. 1, оп. 2, спр. 49, арк. 4, 5.
22. Громадська думка. – 1922. – 4 жовтня.
23. ДАЛО. – Ф. 1, оп. 52, спр. 55, арк. 1.
24. Свобода. – 1922. – 11, 14 листопада.
25. ДАЛО. – Ф. 271, оп. 1, спр. 388, арк. 12.
26. Ходак В. Саботажницька акція Організації Українських Націоналістів на Західній Україні 1930 року / Галичина : науковий і культурно-просвітницький часопис. – Вип. 5 – 6. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 321 – 324.
27. ДАЛО. – Ф. 6, оп. 2, спр. 148, арк. 30.
28. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади : у 3-х т. – Львів, 1996. – [Т. 1]. – С. 29 – 41.
29. Історія українського селянства / [упоряд. О.В. Андрушук та ін.]. – К., 2006 (нариси : в 2-х т.). – [Т. 2; с. 14]. – 652 с.

~~~~~ * * * ~~~~~